

Faszyzm i jego oblicza

Od początku badań nad faszyzmem zjawisku temu towarzyszyły kontrowersje i polemiki zarówno co do jego genezy, jak i znaczenia. Trudności interpretacyjne wiążą się już z samym terminem „faszyzm”. Słowo *fascio* dosłownie znaczy „wiązka” lub „peł”. W starożytnym Rymie pojęciem tym określano rzemień z toporem noszony przed urzędnikami w celu podkreślenia autorytetu władzy i jedności państwa. W XIX wieku Mariannę, symbol Republiki Francuskiej, często przedstawiano z *fascies* w ręce, które miały symbolizować siłę i jedność Republiki wobec jej wrogów z kręgów arystokracji i kleru. Pod koniec ubiegłego stulecia włoscy rewolucjoniści używali terminu *fascio*, aby wywołać poczucie solidarności we własnych szeregach. Chłopi, którzy w latach 1893–1894 wystąpili na Sycylii przeciwko właścicielom ziemskim nazywali siebie: *Fasci Siciliani*. W okresie I wojny światowej Benito Mussolini szukając sposobu przyłączenia Italii do wojny po stronie aliantów i podkreślenia jedności nacjonalistycznych, a także syndykalistycznych rewolucjonistów, zaczął posługiwać się terminem *fascio*. Wtedy przyszły Duce nie miał jednak wyłączności na używanie określenia *fascio*, ponieważ posługiwały się nim również grupy o różnych poglądach politycznych. Jak podaje amerykański badacz Robert Paxton, faszyzm narodził się w sali spotkań Stowarzyszenia Przemysłu i Handlu w Mediolanie 23 marca 1919 r., na którym około 100 weteranów wojennych, syndykalistów, futurystów i nacjonalistów sprzeciwiło się hasłom socjalistycznym i zadeklarowało swój nacjonalizm. Od tego momentu Mussolini nazwał swój ruch „Fasci Italiani di Combattimento”, co symbolizowało „braterstwo walki”. Początkowo poglądy głoszone przez członków partii faszystowskiej były mieszaniną nacjonalizmu, socjalizmu, syndykalizmu i populizmu. Dopiero po latach powstała jedna doktryna polityczna faszyzmu, której strażnikiem okazał się Mussolini, uważający się za jej głównego twórcę i ucieleśnienie.

W literaturze naukowej po II wojnie światowej brak jest jednolitej definicji faszyzmu. Jak pisał Walter Laqueur, nazwa „faszyzm” przypomina słowo „pornografia”, ponieważ nie jest terminem wiążącym pod względem prawnym, lecz mimo to każdy, kto ma do czynienia z jednym bądź drugim zjawiskiem, potrafi je rozpoznać. Dlatego też termin „faszyzm” stanowi źródło i przedmiot licznych interpretacji i polemik. Samo przytoczenie tych – choćby tylko powstałych w sferze naukowej – definicji może stanowić przedmiot osobnej monografii i to zapewne niejednej. Z tego względu świadomie zrezygnowałem z umieszczenia w swojej rozprawie rozważań na ten temat, ograniczając się do wskazania definicji faszyzmu występujących w polskich pracach okresu między-

wojennego. Znakomity znawca tej problematyki Renzo de Felice, wyróżnił aż dziewięć rodzajów interpretacji faszyzmu. Ujmowały one faszyzm jako: chorobę moralną Europy, wynik historycznego rozwoju, wytwór społeczeństwa kapitalistycznego, formę totalitaryzmu, zjawisko transpolityczne. De Felice traktował faszyzm także z punktu widzenia katolickiego, psychospołecznego, socjologicznego i socjoekonomicznego. Natomiast Maria Zmierczak wyróżniła w powojennych badaniach nad faszyzmem pięć ujęć problemu: psychologiczne, którego głównymi przedstawicielami byli Wilhelm Reich, Erich Fromm i Hannah Arendt; fenomenologiczne na czele z Ernstem Noltem; historyczno-socjologiczne z reprezentowane przez Gini Germaniego i Heinricha Augusta Winklera; politologiczno-prawnicze głoszone m.in. przez Jordiego Solé Tura i Paula Marlora Sweezy; a także ekonomiczno-społeczne wyrażane m.in. przez Karla Dietricha Brachera i Andreea Hillgrubera.

Mając na uwadze różne interpretacje, można dojść do pewnych uogólnień i spróbować udzielić odpowiedzi na pytanie „co to jest faszyzm”? Odpowiedź powinna zawierać przynajmniej dwa elementy:

1. Powinna wskazywać cechy charakterystyczne zjawiska (elementy typologii).
2. Powinna starać się je objaśnić (element eksplikacji).

Najłatwiej wskazać pewne cechy ideologii, które można określić mianem faszystowskich, tj., dokonać pewnego zestawienia negacji, opisać wspólny system wartości i celów. Do elementów faszyzmu zaliczyć można:

- a) nacjonalizm (nie ma faszyzmu bez nacjonalizmu, opartego na egzaltacji narodowej wspólnoty),
- b) antyindywidualizm wyrażany przez antykomunizm, antyliberalizm, antykonserwatyzm,
- c) ideę silnego państwa zmierzającego do całkowitej kontroli społeczeństwa,
- d) antypacyfizm (egzaltacja walki i siły),
- e) antykapitalizm,
- f) kult mitu, wiara przenosi góry „Credo faszyzmu to heroizm, credo burżuazji to egoizm” – Mussolini,
- g) odrzucenie przeszłości i zapowiedź stworzenia nowego świata,
- h) zasadę wodzostwa, które stoi nad masami,
- i) państwo faszystowskie jest państwem o totalitarnej formie: zanika rozróżnienie między państwem a społeczeństwem,
- j) antyparlamentaryzm i antypartyjniactwo,
- k) monopartyjność,
- l) stosowanie terroru psychicznego i fizycznego,

m) państwo faszystowskie wprowadza kontrolę nad gospodarką „militaryzuje gospodarkę” z jednoczesnym umacnianiem kapitału i wprowadzaniem przywilejów społecznych dla robotników.

Do głównych przyczyn powstania faszyzmu zaliczyć można:

1) Wojnę, która wniosła do doktryny czynnik kombatancki i poczucie kalekiego zwycięstwa lub upokorzenia. Poczucie upokorzenia było głównym przedmiotem rozważań interpretatorów psychologicznych np. Harolda Lasswella i Wilhelma Reicha. Ten ostatni, rozwijając tezy Freuda, próbował spojrzeć na faszyzm przez pryzmat sekso-ekonomiczny, określając go jako psychologię polityczną sfrustrowanych mas (przez masochizm i tysiącletnie gwałcenie naturalnych praw życia i miłości, jakiemu zostały poddane). Siły zbyt długo ukryte pod płaszczkiem dobrego wychowania i panowania sztucznego Ja. Ich wyrazicielem był ten sam tłum, który walczył o wolność i utorował sobie drogę do działania. Według Reicha faszyzm doszedł do władzy dzięki „odwoływaniu się do mistycznych i ciemnych sentymentów i do mniej potężnych, jakkolwiek nieokreślonych i mętnych pragnień” na skutek tragicznego konfliktu mas ludzkich – „konfliktu między pragnieniem a rzeczywistym strachem przed wolnością”. Faszyzm był i będzie uważany za dyktaturę małej, reakcyjnej kliki. Mentalność faszystowska jest mentalnością człowieka z ulicy, uległej miernoty, pragnącej gorąco poddania się władzy, ale zarazem pełnej buntu.

Do grona interpretatorów psychospołecznych należy zaliczyć: T. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. Levinsona, R. N. Sanforda. Autorzy ci stawiają hipotezę, że przekonania polityczne, społeczne i ekonomiczne jednostki – scalone przez mentalność lub jakiegoś ducha unifikacyjnego – formułują obraz będący wyrazem pragnień zakorzenionych głęboko w osobowości. Twierdzą, że jedną z podstawowych cech faszystowskiej osobowości jest syndrom autorytarny, który polega na sadystyczno-masochistycznym zmuszaniu do nadmiernego tłumienia własnego SUPER-JA i znalezieniu własnego miejsca w społeczeństwie przez posłuszeństwo, subordynację, uwielbienie dla postaci autorytarnych, a także przez wyładowanie części własnej agresji poza środowiskiem rodzinnym, wśród innych grup.

Po II wojnie światowej interpretacje te wzbogacili Erich Fromm i Talcott Parsons. Fromm nazywał osobowość autorytarną „ucieczką od wolności”. Pisał, że kapitalizm uwolnił człowieka od tradycyjnych więzów i znacznie przyczynił się do wzrostu wolności pozytywnej, do rozwoju osobowości aktywnej, krytycznej i odpowiedzialnej. Jednak ten sam kapitalizm równocześnie sprawił, że jednostka stawała się coraz bardziej osamotniona i przepojona poczuciem swej znikomości i niemocy. To poczucie izolacji skłoniło człowieka do ucieczki od wolności. Faszyzm stał się „mechanicznym konformizmem”.

Według Parsonsa niepewność i brak integracji mają szczególne znaczenie dla wyjaśnienia sytuacji psychologicznej, na skutek której masy stają się podatne na faszystowskie apele. Parsons w odróżnieniu od Fromma kładzie nacisk na struktury polityczne państwa faszystowskiego.

2) Kryzys kapitalistycznego systemu produkcji (bezrobocie, inflacja itd.). Jako przykład służyć mogą tutaj interpretacje ekonomiczne, które odwołują się do teorii W. Rostowa, odnoszącej się do stosunku między stadiami rozwoju gospodarczego a formami organizacji politycznej.

Jednym z ważniejszych uczonych zajmujących się interpretacją ekonomiczną był A.F. Kenneth Organski, który przekonywał, że schemat rozwoju politycznego jest ściśle związany z rozwojem gospodarczym. Pisał: „termin faszyzm będzie odnosił się do jednej z odmian polityki uprzemysłowienia. System ten jest typowym kompromisem między dwiema elitami władzy i przyczynia się w podobny sposób do nadania formy i rytmu uprzemysłowienia”. Faszyzm był formą władzy, która urzeczywistniała się w początkowej fazie drugiego okresu jako wynik współobecności silnej, ale chylącej się ku upadkowi elity tradycyjnej (rolniczej) i wybijającej się nowoczesnej elity uprzemysłowionej. Organski twierdził, że faszyzm jest jednym z przejawów polityki synkretyzmu (industrializacji synkretycznej).

Barrington Moore w 1966 r. oceniał faszyzm jako drogę przejścia od społeczeństwa preindustrialnego do nowoczesnego. Jest to droga reakcyjno-kapitalistyczna, której towarzyszyły umiarkowanie konserwatywne i wywodzące się ze sfer ziemiaństwa próby przeciwstawienia się zaawansowanej industrializacji poprzez unowocześnienie i racjonalizację starego porządku politycznego „drogą odgórną rewolucji”, bez zmian w systemie społecznym. Natomiast dla Ludovico Garrucciano faszyzm był jedną z odmian ideologii narodowo-totalitarnych okresu przejściowego, będących wynikiem procesów spóźnionego uprzemysłowienia i dualizmu, panującego między tradycyjną a nowoczesną częścią społeczeństwa. Faszyzmem był dla niego peronizm w Argentynie.

3) Nienawiść do rewolucji proletariackiej i do komunizmu. W tym wypadku można posiłkować się interpretacjami Ernsta Noltego autora książki *Faszyzm w swojej epoce*, który zaproponował zbadanie faszyzmu na zasadzie samoświadomości, wyrażanej w ideologii, obrazie świata i stosunku do tego fenomenu. Nolte pisał, że faszyzm to przede wszystkim antymarksizm. Uznał, że faszyzm jest reakcją na marksizm, ale reakcją realizowaną za pomocą metod prawicy nieznanymi: faszyzm jest kontrrewolucją realizowaną rewolucyjnymi środkami. Według Noltego faszyzm jest zjawiskiem transpolitycznym, jako „opór przeciwko transcendencji praktycznej i zarazem jest walką z transcendencją teoretyczną”.

W rozważaniach nad istotą faszyzmu nie powinno zabraknąć także definicji tego, czym było państwo faszystowskie i jakie posiadało konstruktywne elementy. I tak na przykład według Jordiego Sole'-Tura państwo faszystowskie posiada następujące elementy:

- centralizację władzy politycznej;
- centralizację i kontrolę kluczowych punktów życia politycznego i ekonomicznego;
- eliminację wszystkich form politycznej i ideologicznej opozycji.

Można zastanowić się nad cechami wspólnymi między faszyzmem, który miał specyfikę tylko włoską, a nazizmem jako ruchem jedynie pokrewnym włoskiemu faszyzmowi. Na podstawie tego zestawienia możemy dojść do uogólnienia, że państwo Mussoliniego i państwo Hitlera posiadało następujące cechy wspólne:

- podobne legalne przejęcie władzy
- antyparlamentaryzm
- monopol jednej partii
- kult wodza
- państwowy światopogląd
- państwo totalitarne (w przypadku włoskiego faszyzmu, jak pisała Hannah Arendt mamy do czynienia z „niepełnym totalitaryzmem”, ponieważ istniały pola autonomii, których Mussolini nie mógł naruszyć. Zaliczyć do nich można Kościół katolicki, dwór monarchy i inteligencję. Natomiast, jeśli chodzi o „państwo stanu wyjątkowego” Adolfa Hitlera, to mamy do czynienia z całkowitą totalnością władzy państwowej).

Udzielając odpowiedzi na postawione w tytule pytanie „czym jest faszyzm?”, warto zwrócić uwagę na odmiany terytorialne tego zjawiska politycznego. Należy stwierdzić, że faszyzm to zjawisko typowe dla Półwyspu Apenińskiego po I wojnie światowej. Natomiast wszystkie inne doktryny polityczne, które powstawały na bazie teorii Mussoliniego i Gentilego nazwać można parafaszystowskimi i nie można wszystkich tych ruchów sprowadzać do jednego mianownika faszyzmu. Ponadto warto zauważyć, że przejęcie władzy przez Benito Mussoliniego 28 października 1922 r. stanowiło dla niektórych państw europejskich rodzaj eksperymentu i punkt zwrotny w dziejach kultury politycznej Europy. Mussolini i jego „marsz na Rzym” znajdowały bez wątpienia pierwszoplanowe miejsce wśród międzywojennych dyktatur, z których każda w różnym stopniu nawiązywała do włoskiego faszyzmu lub wręcz naśladowała włoskiego Duce. Listę rządów autorytarnych otwierała dyktatura Miklósa Horthy'ego de Nagybánya na Węgrzech, Miguela Primo de River y Orbaneja w Hiszpanii, António de Oliveira Salazara w Portugalii, Aleksandra Cankowa w Bułgarii, Augustinasa Voldemarasa

na Litwie, czy też Adolfa Hitlera w Niemczech. W Europie Środkowo-Wschodniej różnice między ruchami parafaszystowskimi były wyraźne. Na te różnice wpływ miał charakter narodowy poszczególnych społeczeństw, różnice kulturowe i religijne. Inaczej definiowały włoski faszyzm polskie organizacje narodowe o proweniencji faszystowskiej, np. Obóz Narodowo-Radykalny, a inaczej Wspólnota Narodowa w Czechosłowacji, zupełnie inaczej ruch narodowy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Cechą wspólną tych ruchów z pewnością była chęć silnych rządów dyktatorskich, opartych na wartościach nacjonalistycznych. Te wartości implikowały nienawiść do innych sąsiednich narodowości i wymuszały bezkompromisowe polityczne postawy.

Warto zwrócić uwagę, że faszyzm nie istniał wśród narodów bezpaństwowych. Faszyzm jest zjawiskiem swojej epoki i swojego terytorium. Możemy mówić jedynie o elementach tego zjawiska w poszczególnych ruchach i doktrynach politycznych. Niektóre z nich będą się odwoływały do nacjonalizmu, a jeszcze inne do innych wartości np. faszyzm Oswalda Mosleya w Wielkiej Brytanii odwoływał się do idei wspólnej jednej Europy. Wiele elementów doktryny Oswalda Mosleya było natomiast zbieżnych z doktryną Mussoliniego. Tak zwany dwumian Mazziniego w postaci „syntezy myśli i czynu” był podstawą koncepcji mosleyowskiego aktywizmu pojmowanego jako synteza idei działania. Antyindywidualizm Mussoliniego, dla którego „wolność nie była prawem, lecz obowiązkiem”, bliski był propagowanej przez BUF koncepcji wolności jednostki. Przekonanie, że faszyzm jest czystą formą demokracji, towarzyszyło Mosleyowi do końca życia, podobnie jak wyrażany przez niego antykomunizm. Mosley wierzył w pozaekonomiczną, niematerialistyczną motywację jednostek; krytykował liberalizm jako krzewiący postawę nieodpowiedzialności i propagował wielkomocarstwową, imperialną wizję „Większej Brytanii”. Zarówno w warstwie ideologicznej, jak i symboliki Mosley wyrażał prymat włoskiej myśli politycznej.

Zatem jak pisał Mussolini, „faszyzm nie jest produktem eksportowym” i nie może być kopiowany przez inne państwa i narody. Niektóre ugrupowania nacjonalistyczne mogą jedynie czerpać inspirację z faszyzmu dla tworzenia swoich programów politycznych, natomiast nie mogą kopiować samego faszyzmu.

Warto zwrócić uwagę, że po II wojnie światowej włoski faszyzm odrodził się w postaci neofaszyzmu (Włoski Ruch Socjalny i inne organizacje) i zyskał немало zwolenników w Italii. Przewodniczący neofaszystowskiej partii Gianfranco Fini w 1994 r. stwierdził publicznie, że „Mussolini był największym mężem stanu XX wieku”. Nawet w ostatnim dziesięcioleciu wśród innych politycznych środowisk intelektualnych Włoch widoczny jest sentyment do faszyzmu i jego wodza Benito Mussoliniego. Na dowód tego można przytoczyć kilka przykładów. W 1995 r. centrolewicowy burmistrz Rzymu Francesco Rutelli zamierzał nadać jednemu z placów stolicy imię ministra kultury fa-

szystowskich Włoch oraz współtwórcy ustaw rasowych – Giuseppe Bottai. W 1996 r. Sąd wojskowy w Rzymie uwalniał Ericha Priebkego, 83-letniego byłego kapitana SS, który był odpowiedzialny za egzekucje na 335 Włochach wiosną 1944 r. W latach 2002–2005 premier Włoch Silvio Berlusconi odmawiał uczestnictwa w uroczystościach rocznicowych wyzwolenia Mediolanu przez partyzantów. W 2005 r. we Włoszech zdobyła popularność książka Pietrangela Buttafuoco *Le uova del drago (Jaja węża)*. Pozytywnymi bohaterami tej szpiegowskiej powieści, której akcja toczy się w 1943 r. na Sycylii są szpiegowskie faszystowskie, a najeźdźcami i zbrodniarzami wojennymi wojska alianckie lądujące na wyspie. U progu XXI wieku coraz częściej wśród włoskich intelektualistów słychać głosy o „kryzysie antyfaszyzmu” albo o „antyantyfaszyzmie”. Warto zaznaczyć, że nie tylko we Włoszech istnieje „tęsknota do faszyzmu”. Podobne zjawiska renesansu haseł faszystowskich, albo szerzej – totalitarnych zauważyć można w Niemczech (Narodowo-Demokratyczna Partia Niemiec i Niemiecka Unia Ludowa), Austrii (Wolnościowa Partia Austrii Jörga Heidera), Wielkiej Brytanii (Ruch Brytyjski i organizacja Combat 18) i Rosji (gdzie najwięcej na świecie jest skinheadów – ok. 50 tys.) Także w Polsce obserwujemy działalność organizacji o wyraźnej faszystowskiej, czy nawet nazistowskiej ideologii (Krew i Honor, Polska Wspólnota Narodowa, Legion Polski itd.). Można nawet stwierdzić, że współczesna Europa – choć dąży do zjednoczenia i opiera się na zasadach demokracji – bynajmniej nie wyzbywa się tendencji nacjonalistycznych i rasistowskich, a w jej życiu społecznym i politycznym nadal obecne są takie zjawiska, jak ksenofobia i separatyzm.

Ponadto jeśli chodzi o neofaszyzm w Europie Wschodniej, to należy przedstawić stan rozwoju tego ruchu w niektórych krajach. W Rosji geneza faszyzmu sięga organizacji z przełomu XIX i XX wieku Czarnej Sotni na czele z Władymirem Puriszkiwiczem, która działała do 1917 r., natomiast pierwszym rosyjskim ugrupowaniem parafaszystowskim była Piarnia na czele z aktorem i fotografem Dimitrem Wasiliewem założona w 1985/1986. W 1989 r. powstała Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji Władimira Żyrinowskiego, która w 1993 r. uzyskała znaczny sukces wyborczy, a w 1990 r. powołana została Rosyjska Jedność Narodowa z Aleksandrem Barkaszowem na czele, która odwoływała się wprost nie do faszyzmu lecz do nazizmu. Ponadto w tym samym czasie powstał Związek Narodowo-Społeczny Wiktora Jakuszewa, odwołujący się do „idei państwa narodowego” i kładący nacisk na wartości aryjskie, a w 1993 r. powstała Partia Narodowo-Republikańska Nikołaja Łysenki z siedzibą w Petersburgu, która nawiązała kontakty z monarchistami i kręgami Kościoła prawosławnego. Partia posługuje się symbolem SS. W 1994 r. powstała organizacja Wilkołaki z Andrejem Anochinem na czele, która swoich członków określa jako zdeklarowanych nazistów. Walczy u boku Chorwatów przeciwko Serbom. Oprócz centralnych organizacji istnieją także: Rosyjski

Sobór Narodowy na czele z Aleksandrem Sterligowem, Ośrodek Rosyjskiego Narodowego Oporu, Partia Społeczno-Ludowa z siedzibą w Petersburgu itd.

Na Węgrzech po 1989 r. powstała Partia Sprawiedliwości i Życia na czele z Istvanem Csurką. Ugrupowanie to jawnie odwołuje się do neonazizmu m. in. do Złamanych Strzał – organizacji z lat 1944/1945. Ponadto do ugrupowań neonazystowskich zaliczyć można Węgierską Akcję Narodowo-Socjalistyczną, Narodową Powszechną Partię Władzy, Powszechne Stowarzyszenie Woli Społecznej, a także Partię Interesu Węgierskiego z Isabellą Kiraly na czele, która głosi hasło czystej węgierskości oraz postulat usunięcia z kraju wszystkich cudzoziemców.

W Rumunii powstała Partia Jedności Narodowej Rumunii na czele z George Fuenarem (burmistrzem Cluj), która głosiła hasła walki przeciw cudzoziemcom i pozbycia się Cyganów z kraju. W swoim programie jawnie odwoływała się do haseł Żelaznej Gwardii. Podobnie na Bałkanach, w Serbii powstała Serbska Partia Radykalna na czele z Vojizlavem Sešeljem, Chorwacka Partia Praw Historycznych pod przywództwem Dobroslava Paragi, nawiązująca do Ustaszy Ante Pavelića. Natomiast w Czechach w latach dziewięćdziesiątych powstała Partia Republikańska pod przywództwem Miroslava Sladka wzywająca do wyrzucenia obcokrajowców oraz (jako jedyna) negująca secesję Słowacji. Na Słowacji zaś zanotowano Związek Ludu Słowackiego czerpiący inspiracje z reżimu Tiso i dążący do jego rehabilitacji. Także Ukraina nie jest wolna od tendencji neofaszystowskich. Warto tu wspomnieć o współczesnych organizacjach działających we Lwowie, które wprost odwołują się do restauracji kultu SS Galicja z czasów II wojny światowej.

Należy zastanowić się, jakie elementy akcentują współcześni neofaszyści. Powołując się na wybitego znawcę problematyki Waltera Laqueura i jego pracę *Faszyzm. Wczoraj, dziś, jutro*, należy stwierdzić, że dzisiejszy neofaszyzm posiada następujące wyróżniki:

- a) Chęć dominacji politycznej i cywilizacyjnej: „faszystów nie interesuje teraźniejszość Europy, są pochłonięci «pewną ideą Europy», która jeszcze nie istnieje, ale w końcu, jak twierdzą, powstanie pod ich przywództwem”,
- b) Wyolbrzymiany antykomunizm,
- c) Protest przeciwko „kulturze coca-coli” i „Mc Donaldyzmowi”,
- d) Krytyka demokracji zachodniej,
- e) Elitaryzm,
- f) Pogarda dla homoseksualistów, pomimo że np. zmarły na AIDS przywódca neonazistów niemieckich Michael Kühnem był homoseksualistą;
- g) Antyreligijność i antychrześcijańskość (takie hasła głosił Giulio Evola 1898–1972),

h) Odwoływanie się do mitów i instynktów: żądza krwi i władzy.

Na koniec naszego wywodu warto zastanowić się, jakie są perspektywy rozwoju neofaszyzmu. Zgadając się ze wspomnianym wcześniej Walterem Laqueurem, należy zauważyć, że neofaszyzm posiada następujące cechy i perspektywy rozwoju:

Nowy faszyzm europejski jest raczej defensywny niż ofensywny. Wszystkie partie neofaszystowskie i skrajnie prawicowe są nacjonalistyczne, a faszyzm międzynarodowy jest nie do pomyślenia.

Współcześnie nie jest możliwe stworzenie ścisłej definicji faszyzmu. Terminu tego używa się w bardzo szerokim znaczeniu. Dwa obecnie najważniejsze fakty, to zneutralizowanie się neofaszyzmu i powstanie ruchów podobnych do faszystowskich, które poza Europą działają pod sztandarami ultranacjonalizmu i fundamentalizmu religijnego oraz funkcjonowanie w północnej Afryce i na Bliskim Wschodzie faszyzmu klerykalnego, który pod pewnymi względami podobny jest do faszyzmu historycznego.

Terminu faszyzm używano zbyt swobodnie tak, aby skompromitować przeciwników politycznych, np. w NRD. Antyfaszyści narobili dużo zła, czyniąc zjawisko i pojęcie faszyzmu niejasnym. Za faszystów uznawano Konrada Adenauera i Charles'a de Gaulle'a. Antyfaszyzm jest także odpowiedzialny za złą politykę imigracyjną w krajach Europy Zachodniej, co z kolei doprowadziło do poczucia niebezpieczeństwa politycznego, moralnego, kulturowego i gospodarczego.

Faszyzm powstaje w czasie kryzysu ekonomicznego, społecznego i politycznego, gdy istniejący system wydaje się bezradny wobec rozmaitych wyzwań. Są to warunki wstępne, ale czy faszyci albo neonaziści potrafią wykorzystać sprzyjające warunki? Brak pracy i perspektyw życiowych dla ludzi młodych i w średnim wieku w Europie może doprowadzić do wzrostu znaczenia ekstremistycznych i populistycznych ruchów. Ponadto etniczne i klasowe konflikty potęgują zapotrzebowanie na silną władzę.

Obecnie w krajach Trzeciego Świata istnieją możliwości rozwoju neofaszyzmu w duchu tradycji faszystowskiej. Bogate kraje europejskie nie wykroczyłyby poza autorytaryzm – „zostały uodpornione na faszyzm”. Bieg wypadków trudniej przewidzieć w Rosji i Europie Wschodniej.

Podsumowując, należy stwierdzić, że nowi faszyci wierzą w polityczny, kulturowy i ekonomiczny kryzys Zachodu, jego niezdecydowanie i ogólną słabość, wtedy też mogą zaistnieć warunki odpowiednie do realizacji ich przesłań. Jak pisał Laqueur: „Faszyzm nie jest ani jedną, ani – w wielu krajach – najbardziej prawdopodobną formą tego ideologicznego regresu. Ale z pewnością jest jednym z rywali, czeka, by gorliwie wykorzystać społeczne niezadowolenie. W niektórych krajach, ale zwłaszcza w tych zacofanych, nowe przesłania mogą zyskać aprobatę”. Nowe ruchy będą populistyczne, a w niektórych silna będzie domieszka religii lub konserwatyzmu, lub narodowego bolszewizmu.

Faszyzm nie ma tysiąca twarzy, postaci, lecz na pewno można mówić o jego kilkunastu formach. Niektóre okażą się stare i znajome, a inne zupełnie nowe.

Literatura

Bankowicz Marek, Kozub-Ciembroniewicz Wiesław, *Dyktatury i tyranie Szkice o niedemokratycznej władzy*, Kraków 2006; Cesarz Maciej, *Od „Większej Brytanii” do zjednoczonej Europy: faszystowska doktryna Oswalda Mosleya*, Wrocław 2006; Felice Renzo de, *Interpretacje faszyzmu*, Warszawa 1978; Kornat Marek, *Bolszewizm, totalitaryzm, rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, Kraków 2003; Laqueur Walter, *Faszyzm. Wczoraj, dziś, jutro*, Warszawa 1998; Musielak Michał, *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, Poznań 1997; Ryszka Franciszek, *Państwo autorytarne*, [w:] *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973; Sierpowski Stanisław, *Faszyzm we Włoszech 1919–1926*, Wrocław 1973; Skarżyński Ryszard, *Od liberalizmu do totalitaryzmu. Z dziejów myśli politycznej XX w.*, Warszawa 2002; *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, pod. red. Miłowita Kunin-skiego, Kraków 2006; Wielomski Adam, *Faszyzmy łacińskie. Sen o rewolucji innej niż w Rosji i w Niemczech*, Warszawa 2011; Zmierzak Maria, *Spory o istotę faszyzmu*, Poznań 1988;